

О. В. Захарова

ТЕНДЕНЦІЇ НАГРОМАДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНІ ЗА ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Метою статті є розкриття тенденцій нагромадження людського капіталу в Україні за період її незалежності. В статті доведено доцільність дослідження тенденцій нагромадження людського капіталу країни як результату досягнутого соціально-економічного рівня розвитку території та якості життя населення і одночасно підґрунтя для стабілізації на перспективу соціально-економічного стану країни. Охарактеризовано стартові умови, які були характерними для демографічного та соціально-економічного розвитку України на момент набуття нею незалежності у 1991 р. Виокремлено складові впливу та проведено аналіз факторів, що впливали на тенденції нагромадження людського капіталу України протягом усього періоду її незалежності. Охарактеризовано динаміку чисельності наявного населення, кількості живонароджених та померлих осіб в Україні протягом періоду її незалежності. Розкрито найбільш загрозливі тенденції впливу демографічної, соціально-економічної та суспільно-політичної кризи на процеси нагромадження людського капіталу в Україні. Проаналізовано зміну рейтингу України серед країн світу за демографічними та соціально-економічними показниками протягом 1990–2019 рр. Обґрунтовано ключові аспекти стабілізації ситуації у сфері нагромадження людського капіталу в Україні.

Ключові слова: Україна, незалежність, людський капітал, демографічна криза, трудова міграція, соціально-економічна криза.

Вступ. Якість життя населення країни визначається цілим комплексом чинників екологічного, економічного, демографічного, соціального, політичного, релігійного та фінансового характеру. Залежно від того, позитивний чи негативний характер впливу має кожна група чинників на життя людини, буде залежати рівень комфортності проживання особистості в країні та відповідно формуватися її бажання і можливості в ній жити на довготривалу перспективу: створювати власні родини і народжувати дітей; навчатися, безперервно професійно та особистісно розвиватися; ефективно використовувати свої знання, досвід і навички з метою примноження добробуту власної родини та країни. Виходячи з того, що все перелічене лежить в основі процесів нагромадження людського капіталу території, можна констатувати наявність чіткого причинно-наслідкового зв'язку між соціально-економічним розвитком країни, якістю життя населення та обсягом людського капіталу. Формалізація такої залежності буде мати замкнений вигляд: соціально-економічний рівень розвитку регіону та країни → рівень та якість життя населення → темпи нагромадження людського капіталу в регіоні, країні → соціально-економічний рівень розвитку регіону та країни. Отже, наявні тенденції нагромадження людського капіталу в країні виступають критерієм результативності та доцільності перебігу тих соціальних, економічних і політичних трансформацій, що відбуваються у суспільстві та, до того ж, є їх наслідком. Саме тому існує необхідність у дослідженні як причин, так і наслідків наявних у країні процесів нагромадження людського капіталу, що має стати підґрунтям для ґрунтового коригування перспективних стратегій розвитку її регіонів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перебіг процесів нагромадження людського капіталу в країні є комплексним явищем, оскільки залежить від значної кількості різномірних чинників. У вітчизняному науковому середовищі достатньо уваги приділено дослідженню тенденцій та закономірностей дії окремих складових впливу на обсяг людського капіталу регіону та країни. Так, дослідженню впливу на розвиток людського капіталу демографічних детермінант присвятили свої дослідження Л. Антошкіна, М. Буюк, Л. Гальків, І. Іртищева, Д. Мельничук, Д. Рябець, О. Скворцова, А. Трушлякова [1–5]. О. Кузьмін, Г. Лукіна, М. Наумова, Л. Семів, Г. Харламова, А. Шахно у своїх працях розкривають закономірності впливу міграційних процесів, що спостерігаються в країні, на формування людського капіталу [6–9]. О. Горпинченко та М. Хромов досліджують особливості впливу професійного розвитку на можливості нагромадження людського капіталу [10–11]. Мотиваційні аспекти формування людського капіталу у своїх дослідженнях розкривають А. Берсуцький, О. Каменська, С. Климко, О. Малихіна, Є. Ревтюк [12–15]. Проте, незважаючи

на розмаїття та ґрунтовність наукових досліджень у межах тематики нагромадження людського капіталу, існує необхідність у більш ґрунтовній систематизації всіх наявних складових впливу на цей процес з метою отримання загальної картини інноваційного розвитку країни та розуміння ступеня наближення її економіки до стану економіки знань.

Метою статті є дослідження ключових чинників, що за період незалежності України спричинили наявні тенденції нагромадження людського капіталу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У грудні 1991 р. Україна як одна з республік колишнього СРСР провела всеукраїнський референдум щодо встановлення рівня підтримки населенням акта проголошення незалежності країни, за результатами якого стала незалежною державою. Саме з цього моменту було повністю розірвано всі сформовані до того часу та багаторічно відпрацьовані народногосподарські зв'язки і почався важкий процес поступової перебудови економіки України на ринкових засадах, створення і впровадження нових механізмів управління всіма секторами економіки та запровадження змінених основ їх функціонування, опанування докорінно нових підходів діяльності закладів освіти, науки, медицини тощо. До того ж, протягом усіх 28 років незалежності країни відбувалася і трансформація ролі її людського капіталу у розбудові економіки, визначалися шляхи та механізми його збереження та нагромадження.

На момент проголошення незалежності Україна характеризувалася такими даними, що з різних боків визначали її людський потенціал, які можна вважати стартовими умовами для її соціально-економічного розвитку [16]:

- 1) чисельність наявного населення на 1 січня 1992 р. – 52 056,6 тис. осіб, з яких 67,8 % – міського;
- 2) у структурі наявного населення 22,6 % займали діти у віці до 16 років та 12,6 % – особи у віці 65 років та вище;
- 3) кількість живонароджених за рік становила 630,8 тис. осіб, померлих – 669,9 тис. осіб, з яких 52,1 % – за хворобами системи кровообігу;
- 4) кількість живонароджених за рік у розрахунку на 1000 осіб населення становила 12,1, померлих – 12,9;
- 5) природне скорочення населення за рік становило 39,1 тис. осіб, міграційний приріст – 151,3 тис. осіб;
- 6) кількість зареєстрованих за рік шлюбів – 493,1 тис. од., розлучень – 200,8 тис. од.;
- 7) сумарний річний коефіцієнт народжуваності – 1,776 дітей на одну жінку протягом її життя, при тому, що найвищий коефіцієнт народжуваності був характерним для віку матері в інтервалі 20–24 роки;
- 8) середня очікувана тривалість життя при народженні – 69,56 років, у тому числі для чоловіків – 64,62 роки, для жінок – 74,21 роки.

Місце України на світовому ринку за соціально-економічними та демографічними показниками на 1990 р. характеризувалося таким чином [17]:

- 1) за чисельністю населення – 22-е місце серед 197 країн світу;
- 2) за сумарним коефіцієнтом народжуваності – 161-е місце серед 189 країн світу;
- 3) за загальним коефіцієнтом смертності – 41-е місце серед 189 країн світу;
- 4) за коефіцієнтом загального навантаження – 169-е місце серед 189 країн світу;
- 5) за обсягом ВВП на душу населення у постійних цінах 2010 р. – 74-е місце серед 167 країн світу;
- 6) за обсягом ВВП у постійних цінах 2010 р. – 30-е місце серед 167 країн світу;
- 7) за рівнем поточних витрат на освіту, виражених у відсотках до ВВП, – 109-е місце серед 189 країн світу.

Отже, умови, якими характеризувалася Україна на момент набуття нею незалежності, були досить оптимістичними і вселяли надію на суттєве покращення рівня і якості життя населення у майбутньому. Водночас ця надія була небезпідставною, адже підкріплювалася вигідними природно-кліматичними умовами розташування України; тим, що 40 % українських земель становив високоякісний чорнозем; володінням країною родовищами значного спектра корисних копалин; достатнім рівнем розвитку промисловості, сільського господарства, культурної сфери тощо. Проте головним стратегічним ресурсом країни був людський капітал, а саме високопрофесійні фахівці, яких дала можливість сформуванню досить ефективної системи освіти, створена за попередніх часів. Підтвердженням цієї тези є 45-е місце, зайняте Україною у 1990 р. за Індексом розвитку людського потенціалу серед 143 країн світу [17; 18].

Водночас реалізація потенціалу території залежить не лише від сприятливих вихідних умов та наявних ресурсів. Значну і досить важливу роль у цьому процесі відіграють як внутрішні чинники,

у першу чергу пов'язані з ефективністю управління, так і зовнішні складові. При цьому навіть наявність сприятливих умов без прийняття ефективних, доцільних та вчасних рішень швидко перетвориться на втрачені можливості. Означена теза може бути наочно проілюстрована на прикладі ключових характеристик розвитку України як незалежної держави, що має дати змогу висвітити фактичний рівень інтенсивності процесів нагромадження людського капіталу країни, встановити можливості для його примноження та збереження на перспективу.

В основі досягнення безперервних тенденцій нагромадження людського капіталу країни здебільшого лежать три ключові передумови – сприятливі демографічні процеси, ефективна система суспільного виробництва та якісна система освіти, збалансована із закономірностями розвитку ринку праці. Водночас сприятлива демографічна ситуація в країні залежить від наявності двох протилежних тенденцій, що по факту можуть мати різні кількісні співвідношення, – зростання рівня народжуваності та скорочення рівня смертності населення при виконанні умови одночасного підвищення рівня соціального захисту населення та поступовому досягненні індикаторів економічної стабільності країни. На кожну з означених тенденцій впливає велика кількість чинників, профіль яких для кожної країни буде суттєвим чином відрізнятися.

У фундаменті самого існування держави та детермінантах стабільності її положення на геополітичній мапі світу лежать *демографічні процеси*, які визначають також фактичну та потенційну інтенсивність нагромадження людського капіталу в країні. У цьому аспекті роки української незалежності дали змогу дійти висновку, що обмеженнями, які можуть стати на заваді зростанню рівня народжуваності для української родини, стали: відсутність стабільності в економіці країни; неможливість отримати гідну працю; погіршення матеріального стану родини та відсутність джерел його покращення у найближчому майбутньому; відсутність власного житла або незадовільні умови життя; неспроможність забезпечити дітей усім необхідним і надати їм якісну освіту [19–23]. Всі перелічені обмеження супроводжували життя українців протягом усього періоду дослідження, що, разом зі зростанням рівня смертності, поступово занурювало країну у демографічну кризу, результатом якої став досить інтенсивний процес скорочення її населення (рисунок 1). Динаміка смертності в країні також є закономірною до тих соціально-економічних явищ, що спостерігалися в країні, та пов'язана з низьким матеріальним станом населення, незадовільною якістю харчування, погіршенням екологічного стану території, падінням рівня здоров'я українців, незадовільним станом охорони здоров'я, відсутністю коштів на її докорінну модернізацію тощо. Водночас слід зазначити, що достовірних даних щодо реальної чисельності населення країни на цей час немає, оскільки перший і останній Всеукраїнський перепис населення відбувся у грудні 2001 р. [24].

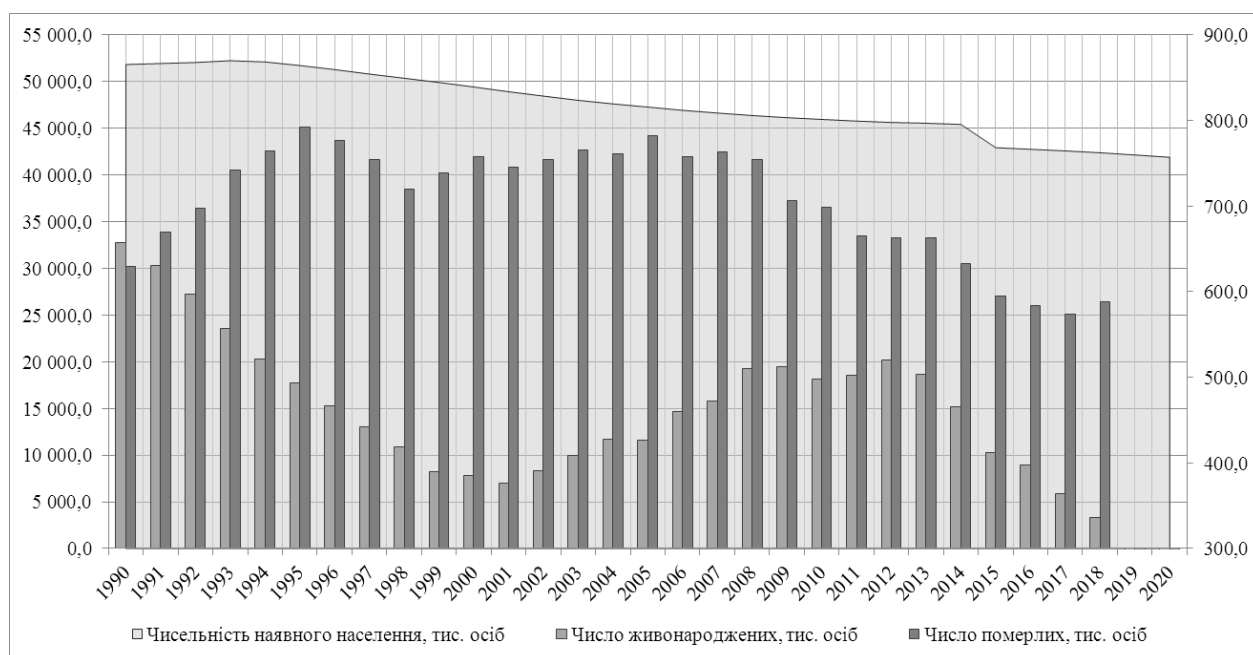

Рисунок 1 – Динаміка чисельності наявного населення, кількості живонароджених і померлих осіб в Україні протягом 1990–2020 рр.

Джерело: [25]

Позитивний природний приріст населення був характерним для України лише у 1990 р., а з моменту набуття нею незалежності щорічно спостерігається виключно від'ємне значення цього показника, що є досить загрозливим чинником впливу на можливості нагромадження людського капіталу країни. Водночас весь період дослідження за однорідністю тенденцій впливу процесів народжуваності та смертності на динаміку чисельності населення України можна поділити на три інтервали [26]:

1991–2001 рр. – у середньому щорічно відбувалося скорочення на 25,4 тис. осіб кількості народжених, що призвело до найбільшого за інтервал падіння значення цього показника – у 2001 р. кількість народжених у країні скоротилася на 32,45 % порівняно з 1991 р. і становила лише 0,77 % від чисельності населення країни; кількість померлих у країні в середньому щорічно зростала на 7,6 тис. осіб, а максимальний рівень смертності було досягнуто у 1995 р., коли померло 1,53 % населення країни. В результаті у середньому за інтервал чисельність населення через природний рух щорічно скорочувалася на 369,5 тис. осіб;

2002–2012 рр. – протягом періоду здебільшого відбувалися позитивні тенденції зростання кількості народжених при окремих випадках її скорочення, що у середньому характеризувалося щорічним зростанням населення країни на 13,1 тис. осіб; кількість померлих у країні в середньому щорічно скорочувалася на 7,5 тис. осіб. У результаті у середньому за інтервал чисельність населення через природний рух щорічно скорочувалася на 267,4 тис. осіб;

2013–2019 рр. – у середньому щорічно відбувалося скорочення на 30,8 тис. осіб кількості народжених, що призвело до найбільшого за весь період дослідження падіння значення цього показника – у 2018 р. кількість народжених у країні скоротилася на 46,75 % порівняно з 1991 р.; кількість померлих у країні у середньому щорічно скорочувалася на 12,6 тис. осіб, а найнижчий рівень смертності було досягнуто у 2017 р., коли померло 1,35 % населення країни. В результаті у середньому за інтервал чисельність населення через природний рух щорічно скорочувалася на 192,8 тис. осіб.

Означені демографічні тенденції призвели до скорочення чисельності населення в країні з 51 944,4 тис. осіб у 1991 р. до 42 153,2 тис. осіб у 2019 р., або на 18,8 % [25]. Водночас найбільші демографічні втрати країна понесла протягом двох перших виокремлених часових інтервалів. У результаті таких негативних тенденцій в Україні спостерігалось плавне щорічне скорочення чисельності населення з різким стрибком у 2014 р., пов'язаним із виключенням зі статистичних розрахунків чисельності населення, що за даними реєстрації перебувало на анексованих і тимчасово окупованих територіях країни.

Не підлягає сумніву той факт, що скорочення чисельності населення негативним чином позначається на обсязі людського капіталу країни. Водночас в Україні означене скорочення супроводжувалося суттєвим погіршенням вікової структури населення, що мало більш негативний вплив на тенденції нагромадження людського капіталу. Якщо у 1991 р. молодь становила 22,78 % населення проти 12,26 % літнього населення, то у 2019 р. ситуація погіршилася – питома вага молодого населення скоротилася до 16,35 % проти 16,76 % людей у віці 65 років і більше [25]. Разом із тим слід звернути увагу на досить цікавий аспект – до 2011 р. динаміка питомої ваги молодих та літніх осіб у загальній чисельності населення країни мала дзеркально протилежну тенденцію зміни, а надалі набула односпрямованого руху у напрямі зростання. Таким чином протягом останніх десяти років намітилися позитивні зміни у структурі населення, при тому що за абсолютним виміром ситуація продовжує погіршуватися. До того ж, у 2019 р. народилася найменша кількість дітей за весь період незалежності України – 335,9 тис. осіб, що є індикатором загрози для можливостей нарощування людського капіталу країни у майбутньому.

Отже, скорочення чисельності населення країни як за рахунок падіння рівня народжуваності, так і через прискорення темпів смертності виступає однією з найбільших загроз стабілізації та розвитку економіки України, веде до старіння населення та втрати людського капіталу – як наявного, так і потенційного.

Другою і, мабуть, найбільш результативною складовою нагромадження людського капіталу в країні слід вважати *можливості для професійної реалізації та зростання*, що реалізуються у розвитку ділового середовища в регіоні, створених умовах для нарощування промислового потенціалу території та організаційно-правових можливостях для побудови власного бізнесу. Починаючи з 1991 р., населення України опинилося у зоні постійної турбулентності та необхідності перманентно змінювати своє життя, обирати популярні або непопулярні рішення, які здебільшого

визначалися зовнішніми агресивними обставинами та у кінцевому рахунку впливали на долю країни. Так, протягом перших семи-дев'яти років незалежності через закриття або обмеження ринків збуту та відсутність поставок сировини значна кількість великих промислових підприємств змушена була припинити діяльність із вивільненням працівників. У цей час почалося формування принципів функціонування бізнес-середовища країни за умов відсутності чітких правил підприємницької діяльності, всюдозволеності та надмірної ризикованості здійснення будь-яких економічних операцій [23; 27]. Початок нового тисячоліття ознаменувався для України поступовим формуванням меж правового поля і бурхливим створенням на цьому тлі суб'єктів господарювання, які, пристосовуючись до нових економічних умов та за відсутності необхідних знань, мали високу ймовірність збитковості. Чотири роки до світової фінансової кризи 2008 р. можна вважати найбільш стабільними та прибутковими для бізнес-середовища України, коли рентабельність діяльності підприємств досягла максимального за весь період дослідження рівня, а доходи населення почали зростати. Наступні чотири роки були пов'язаними з прагненням роботодавців покрити збитки, які було отримано у кризові роки, збільшенням масштабів підприємництва та активізацією процесів трудової міграції. Починаючи з 2014 р., внаслідок анексії та окупації частини території, Україна втратила потужну частину промислового і людського потенціалу, розпочалися процеси вимушеного переміщення населення. Все перелічене дає можливість стверджувати про реалізацію в Україні за часів незалежності переважно негативних тенденцій впливу на процеси нагромадження людського капіталу, що здебільшого було пов'язано з регуляторними обмеженнями, ринковою нестабільністю та відсутністю дієвої стратегії становлення і розвитку ділового середовища й ринку праці.

Опанування азів ринкової економіки та побудова власної системи пристосування до нових умов життя поступово перетворили Україну здебільшого на постачальника сировини до розвинених країн світу та споживача імпортованих готових товарів [23]. Такі зміни суттєвим чином деформували *ринку праці* в країні, який набув здебільшого негативних характеристик. Водночас можна виокремити п'ять ключових характеристик функціонування ринку праці України за роки незалежності.

По-перше, історично склалася суттєва *неоднорідність ринку праці* в країні, через те, що в одних її регіонах спостерігався дефіцит, а в інших – надлишок робочої сили [28]. Причинами таких деформацій можна вважати розбіжності в економічному розвитку та інтенсивності перебігу демографічних процесів у різних регіонах країни; розвиненість тих чи інших сфер економічної діяльності та, як наслідок, наявність більшої або меншої кількості екологічних проблем, що впливають на якість і тривалість життя людини. Через такі розбіжності більш ніж у 8-10 разів різняться рівень доходів, продуктивності праці, обсяги інвестованих коштів та інші економічні показники, що є характерними для столиці України міста Києва та менш розвинених регіонів країни, таких як Луганська, Чернівецька, Кіровоградська області [25]. Це породжує внутрішню трудову мобільність, в яку сьогодні залучено до 9 % працездатного населення країни. У результаті інтенсивний розвиток економіки через приплив трудової сили та обсягів інвестицій відбувається лише у великих мегаполісах, таких як Київ, Дніпро, Львів, Харків та Одеса.

В цілому ринок праці України характеризується *скороченням кількості робочих місць* при одночасному *збільшенні рівня безробіття*. Водночас найбільш кризовими для ринку праці були періоди 1996–1998 рр., 2009 р. та 2013–2016 рр., коли через загострення соціально-економічних проблем у регіонах країни спостерігалася різке зростання рівня безробіття. Слід зазначити, що перебування людини у стані безробіття значно посилює тенденції знецінення знань, що запускає негативний процес скорочення обсягу її людського капіталу.

По-друге, через відсутність дієвих важелів збалансування попиту на фахівців і пропозиції щодо їх підготовки закладами освіти на ринку праці виник *дисбаланс за професійною ознакою*. Здебільшого в основі цього дисбалансу лежить сформована в країні суспільна думка про престижність тих чи інших професій, очікування випускників шкіл та їх батьків щодо видів діяльності, які у їх майбутньому точно будуть приносити високий дохід. У результаті сформувався значний дефіцит молодих фахівців з охорони здоров'я, інженерних професій та вчителів при суттєвому надлишку ІТ-фахівців, економістів і юристів. Регулювання на законодавчому рівні не дає змоги кардинальним чином розв'язати цю проблему – бюджетні місця в закладах освіти на суспільно-корисні професії не заповнюються на 100 %, при тому, що на ІТ, економічні та юридичні спеціальності попит зростає навіть на платну форму навчання. До того ж, витрати на українську вищу освіту мають тенденцію до поступового збільшення, так, лише останнім часом вони зросли з 32,4 % від обсягу ВВП на душу населення у 2004 р. до 41,4 % у 2012 р. [17].

У результаті виникла проблема працевлаштування випускників закладів вищої освіти, яка, якщо й може бути розв'язаною, то здійснюється через отримання ними роботи не за фахом або неофіційно. Одночасно спостерігається досить високий рівень *безробіття молоді*, який протягом періоду досягав 25 % [25] і є найбільш складною його формою для подолання.

Через означені тенденції витрати, що спрямовуються з державних джерел на фінансування освіти, здебільшого можна вважати неефективними та навіть втраченими. Дійсно, в основному *витрати на освіту в країні не окупаються* та не сприяють інтенсивному нагромадженню людського капіталу, що може бути підтверджено відсутністю позитивних тенденцій приросту обсягів виробництва, прибутку, доходу населення та інших економічних індикаторів. Така ситуація, серед іншого, виникла через значну кількість ризиків, що впливали на процеси професійного розвитку працівників у країні протягом усього періоду її незалежності [29]. Можна вважати, що витрати на освіту, питома вага яких, крім 1993, 1998–2001 рр., значно перевищувала відповідний рівень 1992 р., сприяють лише підтримці загального рівня освіченості населення країни, що дає їм змогу бути достатньо мобільними на внутрішньому та зовнішньому ринках праці. Підтвердженням цього висновку є фактичне недосягнення, крім 2008 р., обсягу ВВП на душу населення, який було створено в Україні у 1992 р. При тому, що чисельність населення щорічно скорочується, висновки щодо динаміки обсягу ВВП країни є ще більш песимістичними. Отже, тенденції скорочення обсягу людського капіталу в Україні одночасно супроводжуються неможливістю отримання очікуваної окупності від інвестування у нього.

По-третє, за оцінками фахівців, в Україні неофіційною формою зайнятості охоплено до 23 % працюючого населення [19; 20; 21]. Ця форма зайнятості є протизаконною, хоча й, очевидно, є вигідною як працівникам, що отримують на руки більшу суму коштів, так і роботодавцям. Проте поширення означеної форми зайнятості руйнівним чином впливає на спроможність державної системи соціального забезпечення виконувати свої функції, внаслідок чого низький розмір середньої заробітної плати, пенсій та інших соціальних допомог не забезпечує населенню країни гідних умов праці та життя. Набута тенденція веде до знецінення в суспільстві ролі соціальних інститутів держави та виробництва, посилює прагнення людини виключно до максимальної експлуатації власних знань, вмінь і навичок замість запровадження механізмів безперервного особистісного та професійного розвитку. Отже, відсутність стратегічного підходу до нагромадження людського капіталу в країні веде до скорочення тенденцій його активізації та поступової втрати.

По-четверте, низька вартість праці є однією з болючих точок українського ринку праці, що породжує досить гостру для України проблему активізації *трудової міграції*. Дійсно, рівень заробітної плати є головним при прийнятті людиною остаточного рішення як про доцільність працевлаштування, так і про навчання з метою отримання відповідної професії. За період 2002–2018 рр. в Україні спостерігалася щорічна позитивна динаміка зростання середньомісячної заробітної плати в промисловості. Так, у 2018 р. порівняно із 2002 р. середньомісячна заробітна плата в Україні зросла в 19,9 разу. Проте, якщо аналізувати динаміку доларового еквівалента середньомісячної заробітної плати, то картина виглядає значно більш сумною та песимістичною. За період дослідження середня заробітна плата зросла всього у 3,9 разу – з 91,1 дол. США у 2002 р. до 354,1 дол. США у 2018 р. на місяць. Після кожного кризового року в країні спостерігається різке скорочення доларового еквівалента заробітної плати, що було характерним для 2009 та 2014–2015 рр. Останнє скорочення не було нейтралізовано повною мірою у подальші роки, внаслідок чого рівень заробітної плати в Україні є значно меншим, ніж у сусідніх країн пострадянського блоку (Російська Федерація – 699,1 дол. США, Республіка Білорусь – 476,1 дол. США, Казахстан – 471,9 дол. США) та розвинених країн Європи (Польща – 1350 дол. США, Чехія – 1418 дол. США, Німеччина – 4384 дол. США) [30]. За таких умов сформувати дієву систему нагромадження людського капіталу в країні досить складно, як і утримати власні кваліфіковані кадри.

По-п'яте, порівняння даних щодо середнього рівня заробітної плати разом із дефіцитом робочих місць на ринку праці України наводить на однозначну відповідь про *посилення потоків міграції працездатного населення*. Дієздатна людина, яка не має гідної роботи або достатнього рівня заробітку та має потребу в покращенні власного життя, буде змушеною прийняти рішення про працевлаштування за кордоном, що, незважаючи на складності та ризики, дасть змогу отримати у разі більший заробіток. Реалізувати таке рішення досить легко через наявність розвинутої мережі агенцій, контор і служб, які легально працюють в Україні та за наявності ліцензії

надають цілісний комплекс посередницьких послуг у справі організації закордонного працевлаштування українців. У результаті, за різними оцінками, за межами країни сьогодні постійно працює 2,7–3,2 млн. українців [31].

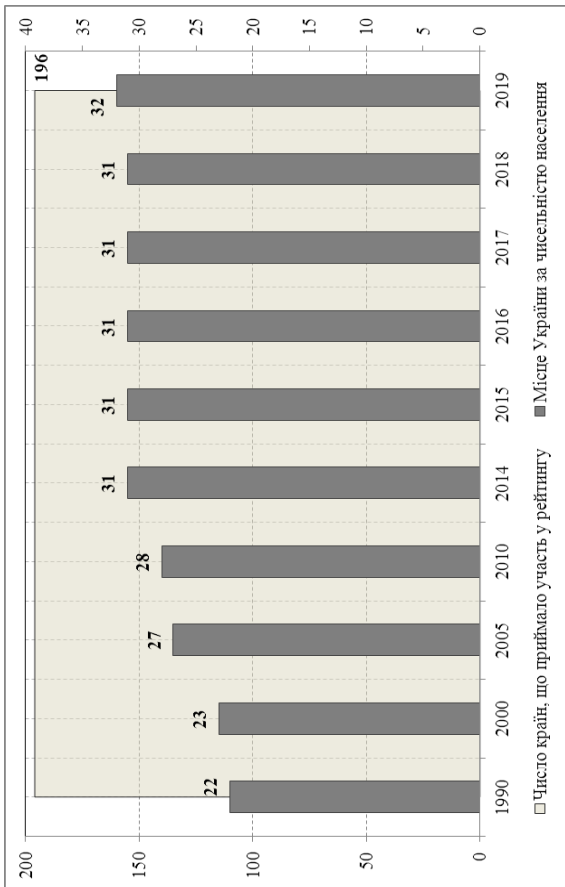
Щорічні перекази українських трудових мігрантів, які досягають сукупного розміру 11–12 млрд. дол. США, виступають суттєвим фактором підвищення купівельної спроможності та рівня життя членів їх родин [31]. Саме цей чинник є мотивуючим ще для 12 % населення країни, які, за результатами опитування соціологів, будуть докладати зусиль, щоб протягом найближчого часу отримати роботу за кордоном. Водночас вже сьогодні 3 % з цих осіб заявили, що не планують повернутися до України. Отже, трудова міграція веде як до тимчасового скорочення, так і безпосередньо до втрати людського капіталу країною. За таких умов очікувати інноваційного прориву в економічному розвитку країни завдяки нагромадженню людського капіталу найближчим часом не варто.

Починаючи з 2014 р., в Україні через гостру фазу суспільно-політичного конфлікту та тимчасову втрату певної частини українських територій розпочалося нове соціальне явище, пов'язане із *вимушеним переселенням населення* з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, Автономної Республіки Крим. Означені регіони відігравали досить потужну роль у соціально-економічному, інвестиційно-інноваційному, виробничо-технологічному і культурному розвитку країни, мали значні залежи природних копалин і розвинені курортно-рекреаційні зони. Так, питома вага зайнятого населення у віці 15–70 років трьох окупованих регіонів у загальній чисельності зайнятого населення означеного вікового інтервалу країни у 2013 р. становила 19,0 %, а питома вага валового регіонального продукту – 17,4 % [25]. У 2015 р. питома вага зайнятого населення у віці 15–70 років окупованих регіонів у загальній чисельності зайнятого населення означеного вікового інтервалу країни становила лише 6,5 %, а питома вага валового регіонального продукту – 6,9 % [25]. Саме тому виведення Автономної Республіки Крим та частини Донецької і Луганської областей з народногосподарських зв'язків призвело до суттєвої трансформації ділового середовища і ринку праці та різкого падіння у 2014 р. значень усіх статистичних показників, що характеризують життєдіяльність України, і сприяло ще більшому загостренню демографічної та соціально-економічної кризи в країні.

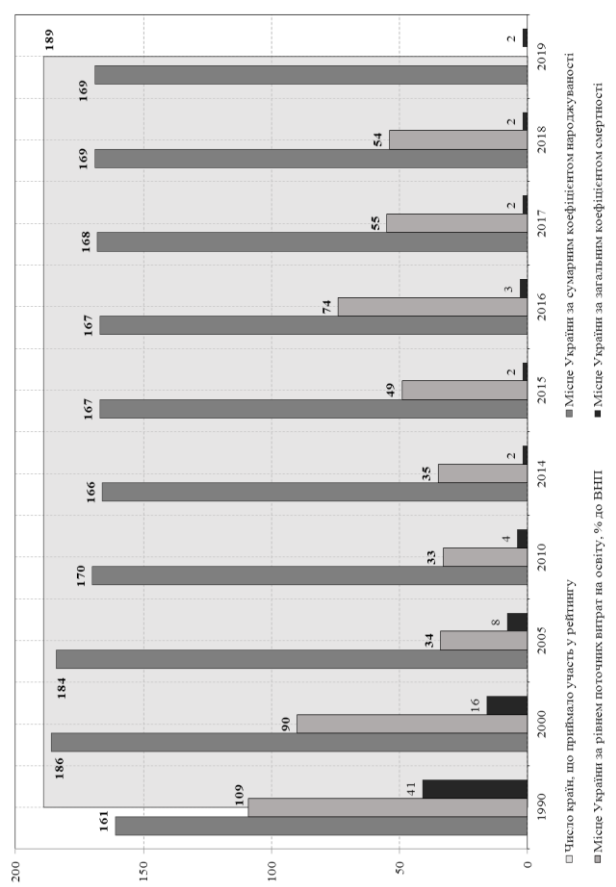
Водночас частина населення означених регіонів з різних причин залишилася жити на окупованих територіях, внаслідок чого була повністю виключеною зі статистичних даних щодо загальної чисельності населення України на період окупації. Друга частина населення окупованих територій виїхала за межі України з метою постійного проживання. Ці дві категорії українців на сьогодні є стовідсотковою втратою у вимірі людського капіталу України. Третя частина населення окупованих територій переселилася на підконтрольну частину території України. За офіційними даними, станом на початок вересня 2016 р. на обліку перебувало 1 709 083 внутрішньо переміщені особи, або 4 % від загальної чисельності населення, а на кінець квітня 2020 р. їх кількість скоротилася до 1 446 840 осіб [32]. Тенденція до скорочення кількості зареєстрованих внутрішньо переміщених осіб пов'язана із природним рухом населення (причому через негативний психологічний стан і погіршення якості життя захворюваність і смертність серед цієї категорії українців значно зросла), їх поверненням на окуповану територію та виїздом за межі країни.

Рішення про повернення здебільшого приймається через складності інтеграції внутрішньо переміщених осіб до приймаючих громад, відсутність дієвої державної підтримки, незабезпеченість житлом, незадовільний матеріальний стан, складності з отриманням гідної роботи та роботи за фахом, конфлікти з місцевим населенням тощо. Враховуючи той факт, що більшість внутрішньо переміщених осіб є молоддю з вищою освітою (40 % є людьми у віці до 35 років та понад 70 % мають вищу освіту), втрата кожної з них для України робить суттєвий негативний вплив на обсяг людського капіталу країни [32]. Саме тому з метою максимального збереження людського капіталу окупованих територій України на регіональному та державному рівнях мають бути створені дієві програми всебічної підтримки процесів інтеграції внутрішньо переміщених осіб у мирне та стабільне життя країни.

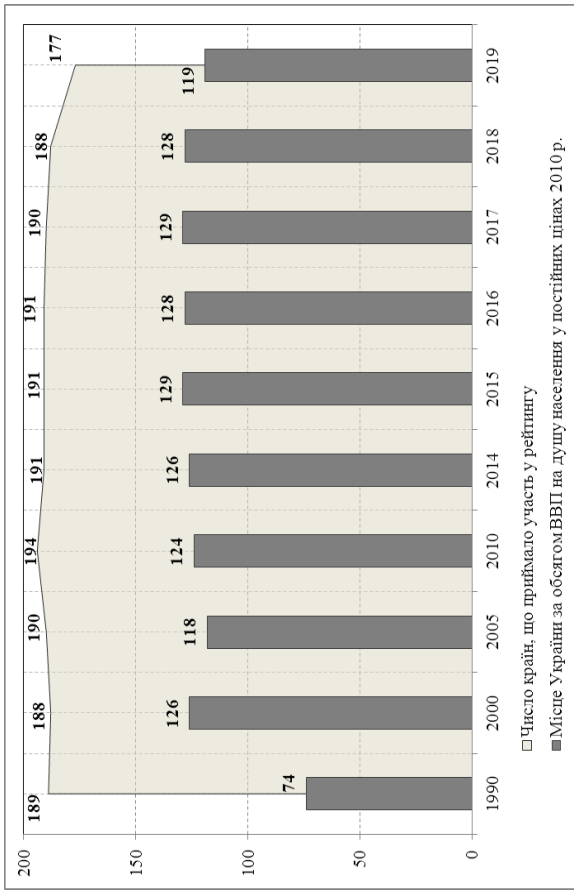
Отже, висвітлення навіть лише ключових чинників впливу на процеси нагромадження людського капіталу, що були характерними для всього періоду незалежності України, дає змогу осягнути причини суттєвого погіршення рівня і якості життя українців, що значно скоротило можливості для інноваційного зростання всіх сфер діяльності економіки та нагромадження людського капіталу країни. У результаті протягом 1990–2019 рр. відбулося суттєве погіршення місця України у світових рейтингах за основними демографічними і соціально-економічними показниками (рисунком 2) [25].

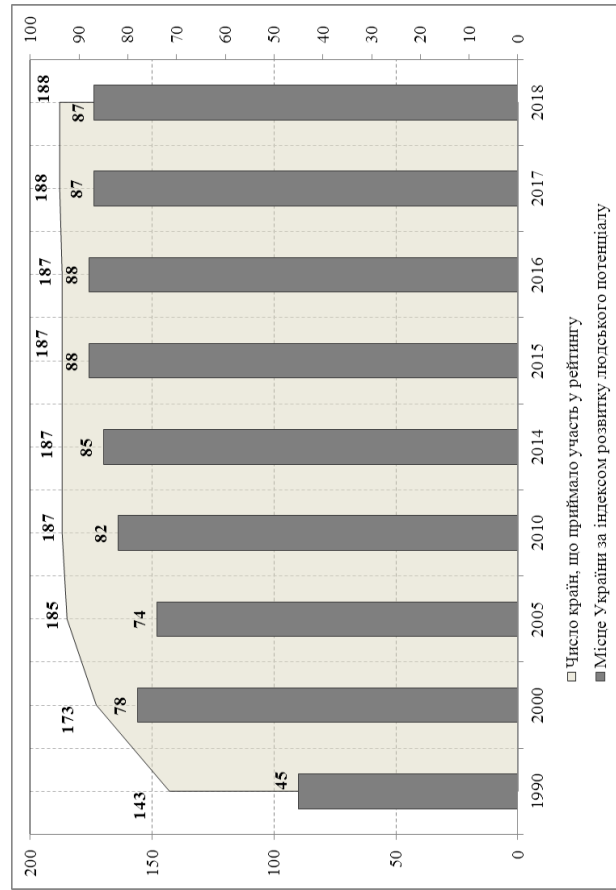
а)

б)

в)

г)

Рисунок 2 – Рейтинг України у світі за демографічними та соціально-економічними показниками

Протягом періоду незалежності найбільш болючою стала ситуація із суттєвим погіршенням демографічного стану в країні. Через щорічне посилення негативних тенденцій у демографічній сфері сьогодні Україна стала другою країною в світі за рівнем смертності і лише 169-ю за інтенсивністю народжуваності населення (рисунок 2, а, б). Така негативна динаміка лежить в основі стрімкого скорочення чисельності населення, внаслідок чого Україна перемістилася за цим показником з 22-го на 32-е місце у світі. До того ж, за весь період незалежності скоротилася кількість зареєстрованих протягом року шлюбів – з 482,8 тис. у 1990 р. до 228,4 тис. у 2018 р. [25]. Продовження у часі набутих тенденцій може стати загрозою не лише для нагромадження людського капіталу країни, а й взагалі для збереження національної ідентичності українців.

Одночасно в країні спостерігалася погіршення соціально-економічної ситуації, що проілюстровано падінням обсягу ВВП, через що Україна перемістилася з 30-го на 58-е місце у загальносвітовому рейтингу, а за рівнем ВВП на душу населення – з 74-го на 119-е (рисунок 2, в). Відносно зростання ж обсягу ВВП на душу населення, що спостерігалася у 2019 р., не можна повністю вважати позитивним фактом, бо воно пов'язано не зі збільшенням обсягу ВВП, а зі щорічним скороченням чисельності населення в країні. Отже, продуктивна віддача від нагромадженого в країні людського капіталу має негативну тенденцію, що є свідченням його поступового знецінення.

Протягом усього періоду дослідження в Україні спостерігалася тенденція до зростання рівня поточних витрат на освіту, у результаті чого за цим показником країна перемістилася зі 109-го на 54-е місце (рисунок 2, б). Ця динаміка є дуже позитивною тенденцією для стратегічного розвитку країни, проте за умови інтенсивної трудової міграції українців може бути охарактеризованою як пряма втрата частини цих витрат для країни на момент відсутності українців на її території. Особливо загрозовою є тенденція щодо трудової міграції випускників усіх навчальних закладів, представників дефіцитних для економіки країни професій і досвідчених фахівців з окупованих територій України.

Комплексна дія перелічених тенденцій призвела до того, що індекс розвитку людського потенціалу в Україні у 2018 р. порівняно з вихідними умовами впав майже у два рази – з 45-го на 87-е місце (рисунок 2, г). Набута тенденція є дуже загрозовою для подальшого соціально-економічного розвитку України і тому потребує фахової розробки та запровадження ефективних управлінських рішень стратегічного характеру.

Висновки. Проведене дослідження падає можливість дійти невтішних висновків стосовно того, що при всіх позитивних вихідних умовах, які мала Україна в 1990 р., протягом періоду незалежності в країні було реалізовано негативний сценарій соціально-економічного, демографічного та суспільно-політичного характеру, в результаті чого відбулося суттєве погіршення рівня і якості життя населення, уповільнення темпів демографічних процесів та посилення міграційних потоків, що при одночасному різкому падінні ступеня використання промислового потенціалу та значних регуляторних бар'єрах і складностях входження в регіональне та національне ділове середовище призвели до скорочення темпів нагромадження людського капіталу в країні. Підтвердженням цього висновку є переміщення України за шкалою більшості ключових міжнародних рейтингів з середини до майже кінцевих позицій. До того ж, індекс щастя для України змінився з 85-го місця, яке вона посідала у 2012 р. серед 153 країн світу, до 121-го місця, яке вона посіла у 2019 р. серед 151 країни світу (при тому, що найгірша ситуація була характерною для 2017 р. – 136-е місце серед 154 країн світу) [17]. Подальше продовження означених тенденцій буде сприяти ще більшому загостренню соціально-економічної, демографічної, суспільно-політичної, екологічної та фінансової криз, що сьогодні мають досить потужний прояв у всіх сферах функціонування країни. Унаслідок цього буде спостерігатися подальше посилення потоків трудових українських мігрантів до інших країн світу, при тому, що основною масою таких мігрантів здебільшого будуть виступати молоді амбітні кваліфіковані фахівці, на яких сьогодні покладаються головні надії на стабілізацію ситуації в країні.

Такий жахливий сценарій буде ще більше посилювати прояв негативних тенденцій у соціально-економічній, фінансовій, демографічній та інших сферах, ще більше занурить країну в кризовий стан. Саме тому проголошені складові нагромадження людського капіталу повинні стати тими цілями, які мають бути покладеними в основу формування стратегії розвитку регіонів України на найближчі п'ять-сім років. Ракурс державної та регіональної політики при цьому має бути зміщеним з політичної на соціально-економічну сферу, а головною метою для органів влади країни повинно

стати досягнення високої якості та безпеки життя людини, забезпечення її всіма необхідними послугами, ресурсами та можливостями для повноцінного щасливого життя. З цією метою мають бути створеними умови для інтенсивного розвитку малого та середнього бізнесу зі щорічним зростанням рівня його соціальної відповідальності, підвищення якості і доступності освітніх послуг та їх чіткої орієнтації на потреби регіональних ринків праці, комплексного соціального захисту всіх верств населення та приділення посиленої уваги забезпеченню гідних умов життя і праці переміщеним особам з тимчасово окупованих територій країни. Лише за таких умов можна очікувати зростання рівня народжуваності в країні та повернення українських заробітчан на батьківщину. Закріплення означених тенденцій у часі дасть змогу надати українській економіці потужного поштовху для стабілізації та набуття нею ознак сталого розвитку. До того ж, знання і досвід, набуті українськими заробітчанами за межами країни, мають стати додатковим важелем інноваційного розвитку і прогресу, який повинен передаватися молодому поколінню українців. Методологічним аспектам успішної реалізації на практиці означених ініціатив і мають бути присвяченими подальші дослідження українських науковців, не байдужих до долі країни.

Список використаної літератури

1. Гальків Л. І. Демографічні детермінанти розвитку людського капіталу. *Научний вестник Донбасской государственной машиностроительной академии*. 2013. № 1. С. 199–204.
2. Мельничук Д. Демографічні детермінанти формування та використання людського капіталу в Україні: диференційний аналіз та прогноз. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2014. Вип. 1. С. 185–193.
3. Буяк М. М. Особливості соціально-демографічних передумов формування людського капіталу України з часів незалежності. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки*. 2011. № 4 (2). С. 125–129.
4. Антошкіна Л. І., Скворцова О. В. Демографічні чинники формування людського капіталу України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2019. № 2. С. 89–96.
5. Іртицева І. О., Трушлякова А. Б., Рябець Д. М. Демографічна ситуація України в системі виміру людського капіталу та охорони здоров'я. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. 2019. Вип. 4. С. 136–143.
6. Лукіна Г. І. Вплив міграційних процесів на формування людського капіталу. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. 2013. № 1 (2). С. 194–201.
7. Харламова Г. О., Наумова М. Міграція як складова процесу формування людського капіталу України. *Економіка та держава*. 2010. № 4. С. 32–36.
8. Семів Л. К. Сучасні проблеми людського капіталу у вимірі трудової міграції та рееміграції. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2016. Вип. 3. С. 67–70.
9. Кузьмін О. Є., Шахно А. Ю. Державне регулювання міграційних процесів людського капіталу в умовах глобалізації. *Бізнес Інформ*. 2018. № 5. С. 26–35.
10. Горпинченко О. В. Вплив професійного розвитку на якість людського капіталу в контексті становлення інноваційної моделі національної економіки. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2018. Вип. 33. С. 102–110.
11. Хромов М. Європейський досвід удосконалення розвитку людського капіталу на базі управління освітою і професійною підготовкою персоналу. *Україна: аспекти праці*. 2010. № 8. С. 44–49.
12. Берсуцький А. Я., Каменська О. О. Механізм управління людським капіталом на основі мотивації стратегічної готовності. *Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки*. 2013. № 3. С. 11–16.
13. Климко С. Г. Теоретичні основи мотивації праці в класичних концепціях як базова ланка дослідження функціонування людського капіталу. *Економіка і управління*. 2011. № 1. С. 122–126.
14. Малихіна О. М. Формування основних елементів системної мотивації людського капіталу будівельних підприємств. *Бізнес Інформ*. 2014. № 2. С. 391–396.
15. Ревтюк Є. А. Мотивація в умовах застосування концепції управління людським капіталом. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 1. С. 25–29.
16. Ukraine labor market updates 2016. *Contact Ukraine*. URL: <https://www.contactukraine.com/blog/ukraine-labor-market-updates-2016>
17. World Data Atlas. *Topics*. 2020. URL: <https://knoema.com/atlas/topics/>
18. Human Development Report. *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. New York, UNDP. 2014.
19. Grishnova O., Kostenko T. New approaches to motivating labor taking into account the system of life values of youth. *Ukraine: aspects of labor*. 2011. No. 7. P. 3–8.

20. Kolot A. M. The social and labor issues: state relations, new challenges and trends: a monograph. Kyiv: KNEU, 2010.
21. Kupets O., Vakhitov V., Babenko S. Ukraine case study: Jobs and demographic change. *The World Development Report*. 2013. URL: https://mtu.gov.ua/files/for_investors/Jobs%20And%20Demographic%20Change%20Ukraine%202013.pdf
22. Mishchuk H., Grishnova O. Empirical study of the comfort of living and working environment – Ukraine and Europe: comparative assessment. *Journal of International Studies*. 2015. No. 8 (1). P. 67–80. DOI: 10.14254/2071-8330.2015/8-1/6.
23. Petrova I., Mosiychuk T. Globalization impact on problems of innovation and economic security of Ukraine. *European Journal of Economics and Management*. 2016. No. 2 (1). P. 130–135.
24. Всеукраїнський перепис населення 2001. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>
25. Населення і міграція. *Державна служба статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
26. Zakharova O. Ukraine's loss of human capital due to demographic, socio-economic and socio-political crises, 1990–2019. *Revista Galega de Economía*. 2020. Vol. 29. No. 2. P. 1–14. URL: <http://dx.doi.org/10.15304/rge.29.2.6872>.
27. United Nations Development Programme (UNDP). Poverty and social impact analysis of the economic crisis in Ukraine. Kyiv. 2010.
28. Bublyk M., Udovychenko T., Medvid R. Concept of smart specialization in the context of the development of Ukraine's economy. *Economics. Ecology. Socium*. 2019. No. 3. P. 55–61. DOI: <https://doi.org/10.31520/2616-7107/2019.3.2-6>.
29. Zakharova O., Kratt O. Economic study and risk estimate of the investment in the human capital. *Economics & Sociology*. 2014. No. 7/2. P. 94–108. DOI: 10.14254/2071-789X.2014/7-2/8.
30. Eurostat. European Commission. Labour Market, including Labour Force Survey (LFS) – Overview. 2020. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/overview>
31. Migration as an Enabler of Development in Ukraine. *IOM*. 2016. URL: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_migration_as_an_enabler_of_development_in_ukraine.pdf
32. Ministry of Social Policy of Ukraine. *Internally displaced persons*. 2020. URL: <https://www.msp.gov.ua/en/>

References

1. Hal'kiv, L. I. (2013), "Demographic determinants of human capital development" ["Demografichni determinanty rozvytku liuds'koho kapitalu"], *Nauchnyy vestnik Donbasskoj gosudarstvennoj mashinostroitel'noj akademii*, No. 1, pp. 199-204 [in Ukrainian].
2. Melnichuk, D. (2014), "Demographic determinants of the formation and use of human capital in Ukraine: differential analysis and forecast" ["Demografichni determinanty formuvannia ta vykorystannia liuds'koho kapitalu v Ukraini: dyferentsijnyj analiz ta prohnoz"], *Sotsial'no-ekonomichni problemy i derzhava*, Iss. 1, pp. 185-193 [in Ukrainian].
3. Buiak, M. M. (2011), "Features of socio-demographic prerequisites for the formation of human capital in Ukraine since independence" ["Osoblyvosti sotsial'no-demografichnykh peredumov formuvannia liuds'koho kapitalu Ukrainy z chasiv nezalezhnosti"], *Naukovyj visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. Serii: Ekonomichni nauky*, No. 4 (2), pp. 125-129 [in Ukrainian].
4. Antoshkina, L. I., Skvortsova, O. V. (2019), "Demographic factors in the formation of human capital in Ukraine" ["Demografichni chynnyky formuvannia liuds'koho kapitalu Ukrainy"], *Visnyk Berdianskoho universytetu menedzhmentu i biznesu*, No. 2, pp. 89-96 [in Ukrainian].
5. Irtysheva, I. O., Trushlyakova, A. B., Ryabets', D. M. (2019), "Demographic situation of Ukraine in the system of measuring human capital and healthcare" ["Demografichna sytuatsiia Ukrainy v systemi vymiru liuds'koho kapitalu ta okhorony zdorov'ia"], *Visnyk Sums'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. Serii: Ekonomika i menedzhment*, Iss. 4, pp. 136-143 [in Ukrainian].
6. Lukina, H. I. (2013), "Impact of migration processes on the formation of human capital" ["Vplyv mihratsijnykh protsesiv na formuvannia liuds'koho kapitalu"], *Zbirnyk naukovykh prats' Tavrijskoho derzhavnogo ahrotekhnolohichnoho universytetu (ekonomichni nauky)*, No. 1 (2), pp. 194-201 [in Ukrainian].
7. Kharlamova, H. O., Naumova, M. (2010), "Migration as a component of the formation of human capital in Ukraine" ["Mihratsiia iak skladova protsesu formuvannia liuds'koho kapitalu Ukrainy"], *Ekonomika ta derzhava*, No. 4. pp. 32-36 [in Ukrainian].
8. Semiv, L. K. (2016), "Modern problems of human capital in measuring labor migration and re-emigration" ["Suchasni problemy liuds'koho kapitalu u vymiri trudovoi mihratsii ta reemihratsii"], *Sotsial'no-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy*, No. 3, pp. 67-70 [in Ukrainian].
9. Kuz'min, O. Ye., Shakhno, A. Yu. (2018), "State regulation of migration processes of human capital in the context of globalization" ["Derzhavne rehuliuвання mihratsijnykh protsesiv liuds'koho kapitalu v umovakh hlobalizatsii"], *Biznes Inform*. No. 5, pp. 26-35 [in Ukrainian].

10. Horpynchenko, O. V. (2018), "The impact of professional development on the quality of human capital in the context of the formation of an innovative model of the national economy" ["Vplyv profesijnoho rozvytku na iakist' liuds'koho kapitalu v konteksti stanovlennia innovatsijnoi modeli natsional'noi ekonomiky"], *Naukovi pratsi Kirovohrads'koho natsional'noho tekhnichnoho universytetu. Ekonomichni nauky*, Iss. 33, pp.102-110 [in Ukrainian].
11. Khromov, M. (2010), "European experience in improving the development of human capital on the basis of education management and professional training of personnel" ["Yevropejs'kyj dosvid udoskonalennia rozvytku liuds'koho kapitalu na bazi upravlinnia osvitoiu i profesijnoiu pidhotovkoiu personalu"], *Ukraina: aspekty pratsi*, No. 8, pp. 44-49 [in Ukrainian].
12. Bersuts'kyy, A. Ya., Kamens'ka, O. O. (2013), "Human capital management mechanism based on strategic readiness motivation" ["Mekhanizm upravlinnia liuds'kym kapitalom na osnovi motyvatsii stratehichnoi hotovnosti"], *Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu. Ekonomichni nauky*, No.3, pp.11-16 [in Ukrainian].
13. Klymko, S. G. (2011), "Theoretical foundations of labor motivation in classical concepts as a basic link in the study of the functioning of human capital" ["Teoretychni osnovy motyvatsii pratsi v klasychnykh kontseptsiiakh iak bazova lanka doslidzhennia funktsionuvannia liuds'koho kapitalu"], *Ekonomika i upravlinnia*, No. 1, pp. 122-126 [in Ukrainian].
14. Malykhina, O. M. (2014), "Formation of the main elements of the systemic motivation of the human capital of construction enterprises" ["Formuvannia osnovnykh elementiv systemnoi motyvatsii liuds'koho kapitalu budiveln'nykh pidpriemstv"], *Biznes Inform*, No. 2, pp. 391-396 [in Ukrainian].
15. Revtyuk, Ye. A. (2016), "Motivation in the context of applying the concept of human capital management" ["Motyvatsiia v umovakh zastosuvannia kontseptsii upravlinnia liuds'kym kapitalom"], *Investytsii: praktyka ta dosvid*, No. 1, pp. 25-29 [in Ukrainian].
16. Ukraine labor market updates 2016. (2016), *Contact Ukraine*, available at: <https://www.contactukraine.com/blog/ukraine-labor-market-updates-2016>
17. World Data Atlas (2020), *Topics*, available at: <https://knoema.com/atlas/topics/>
18. Human Development Report (2014), *Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience*. New York, UNDP.
19. Grishnova, O., Kostenko T. (2011), "New approaches to motivating labor taking into account the system of life values of youth", *Ukraine: aspects of labor*, No. 7, pp. 3-8.
20. Kolot, A. M. (2010), *The social and labor issues: state relations, new challenges and trends: a monograph*. Kyiv: KNEU.
21. Kupets, O., Vakhitov, V., Babenko, S. (2013), "Ukraine case study: Jobs and demographic change", *The World Development Report*, available at: https://mtu.gov.ua/files/for_investors/Jobs%20And%20Demographic%20Change%20Ukraine%202013.pdf
22. Mishchuk, H., Grishnova, O. (2015), "Empirical study of the comfort of living and working environment – Ukraine and Europe: comparative assessment", *Journal of International Studies*, Vol. 8, No. 1, pp. 67-80. DOI: 10.14254/2071-8330.2015/8-1/6.
23. Petrova, I., Mosiychuk, T. (2016), "Globalization impact on problems of innovation and economic security of Ukraine", *European Journal of Economics and Management*, Vol. 2, No. 1, pp. 130-135.
24. All-Ukrainian Population Census (2001), available at: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>
25. State Statistics Service of Ukraine (2020), available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
26. Zakharova, O. (2020), "Ukraine's loss of human capital due to demographic, socio-economic and socio-political crises, 1990–2019", *Revista Galega de Economia*, Vol. 29, No. 2, pp. 1-14, available at: <http://dx.doi.org/10.15304/rge.29.2.6872>
27. United Nations Development Programme (UNDP) (2010), *Poverty and social impact analysis of the economic crisis in Ukraine*. United Nations Development Programme in Ukraine, Kyiv.
28. Bublyk, M., Udovychenko, T., Medvid, R. (2019), "Concept of smart specialization in the context of the development of Ukraine's economy", *Economics. Ecology. Socium*, No. 3, pp. 55-61. DOI: <https://doi.org/10.31520/2616-7107/2019.3.2-6>.
29. Zakharova, O., Kratt, O. (2014), "Economic study and risk estimate of the investment in the human capital", *Economics & Sociology*, Vol. 7, No. 2, pp. 94-108. DOI: 10.14254/2071-789X.2014/7-2/8.
30. Eurostat. European Commission (2020), "Labour market, including Labour Force Survey (LFS) – overview", available at: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/overview>
31. Migration as an Enabler of Development in Ukraine. (2016), *IOM*, available at: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/iom_migration_as_an_enabler_of_development_in_ukraine.pdf
32. Ministry of Social Policy of Ukraine (2020), *Internally displaced persons*, available at: <https://www.msp.gov.ua/en/>

O. V. Zakharova

**TRENDS OF HUMAN CAPITAL ACCUMULATION IN UKRAINE
DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE**

The article is devoted to the characteristics of trends in the accumulation of human capital in Ukraine over the period of independence. The purpose of the article is to study the key factors that caused the existing trends in the accumulation of human capital during the period of independence of Ukraine. The novelty of the study lies in the application of a systematic approach to establishing the influence of the main factors on the accumulation of human capital in the country over the past twenty years.

The expediency of the study of factors that directly affect the course of the processes of accumulating human capital at regional and national levels has been substantiated. The relationship between the quality of life of the population, the socio-economic development of the country and the volume of human capital has been established.

The conditions (the number and structure of the current population; the number of live births and deaths per year and per 1000 people of the population; natural population decline, the number of marriages registered per year; total annual fertility rate, average life expectancy at birth), typical for Ukraine at the time of its independence in 1991, in the dynamics of demographic and socio-economic processes in Ukraine during the period of its independence have been analyzed.

The tendencies that have been achieved by Ukraine in the nineteen years of independence in the field of socio-economic development, such as: the annual decline in the population and the total fertility rate; an increase in the mortality rate of the population; drop in GDP per capita and human development index are established. The key aspects of stabilizing the situation in the field of human capital accumulation in Ukraine, which should be based on the intensive development of the business environment, improving the quality of education, and comprehensive social protection of the population, have been substantiated.

Keywords: *Ukraine, independence, human capital, demographic crisis, labor migration, socio-economic crisis.*

Стаття надійшла до редакції 30.11.2020

Прийнято 07.12.2020

DOI 10.24025/2306-4420.1.59.2020.222098

Захарова О. В., д.е.н., професор, професор кафедри менеджменту та бізнес-адміністрування, Черкаський державний технологічний університет

e-mail: bonheur5576@gmail.com

ORCID 0000-0001-5793-6203

Zakharova O. V., Doctor of Economics, professor, professor of the department of management and business administration, Cherkasy State Technological University